

שנים של השכחה ושכחה: שכונת מאה שערים בתל אביב-יפו

אורית פולק

תקציר

המאמר חושף לראשונה את תהליך התגבשותה של שכונת מאה שערים היהודית במחצית הראשונה של המאה העשרים, מצפון למנשיה הערבית ובסמוך לתל אביב, תוך התייחסות למשברים הקשים שפקדו את תושביה בדרך לבנייתה. במוקד הדברים ניטש סכסוך מר בין ועד תל אביב ומאיר דיזנגוף ובין ועד מאה שערים בסוגיית "דרך העקלתון" - רחוב אלנבי. המאמר יעסוק בקשר המורכב בין ראשי חברת הכשרת הישוב ובין ועד מאה שערים בנושא שיוך הקרקעות לבעליהן בעטיו של הסכסוך דלעיל, לצד תרומתם של ראשי השכונה לחיי הרוח הייחודיים של חסידי חב"ד מצד אחד, ושל הפרושים ומנהיגם הגאון הרב יוסף צבי הלוי מצד שני. במרחב שבין מאה שערים לנווה שלום צמחה בקרב צעירי שכונות אלו אגודת מכבי יפו (לימים שונה שמה למכבי תל אביב), והוקמה התשתית בשכונה לענף המלונאות והנופש ברצועת חוף הים הסמוכה. לסיום מבקש המאמר לבחון את המניעים למעמדה המוניציפלי המעורפל של השכונה ואת הסיבות האפשריות להשכחתה.

מילות מפתח: שכונת מאה שערים, חברת הכשרת הישוב, מאיר דיזנגוף, יפו, תל אביב, נווה שלום-מנשיה, רחוב אלנבי, "דרך העקלתון"

מבוא*

במשך עשרות שנים מקומה של שכונת מאה שערים בתל אביב נפקד מדפי ההיסטוריה של ארץ ישראל. לא מן הנמנע שהדבר נבע מעצם הקמתה בשלהי התקופה העות'מאנית ופרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, עד זמן עלייתה של האימפריה הבריטית לשלטון בארץ. בתוך כך התרחבותה של תל אביב השכנה לכיוון הים וסלילת כביש אלנבי לתוך מגרשי מאה שערים הביאו לשינויים מרחיקי לכת בתוואי הכביש ובתכנון השכונה. מאורעות מאי 1921 הניעו זרם פליטים ועולים חדשים להתנחל במגרשי השכונה הריקים, ואלו הקשו על קברניטי מאה שערים לנהל את השכונה באופן תקין.

סיפורה של "השכונה האבודה" התגלגל לידי תורות לסבי - יצחק גרין. מאמר שכתב על אביו, יחזקאל גרין, ופורסם בעיתון "דבר" בשנת 1950,¹ חשף בפניי את חלקו בהקמת שכונת נווה שלום ואת היותו ממייסדי שכונת מאה שערים. יצאתי בעקבות הדברים וגיליתי מי האנשים שהנהיגו את השכונה ומה היו המאורעות והקשיים שניצבו בדרכם, וכן כיצד השפיעה "תוכנית גרס" על עתיד השכונה במרחב בין יפו לתל אביב.

זמן רב תהיתי באשר לצורתו המעוקלת של קצה רחוב אלנבי. התשובה לתהייה זו עלתה מתוך המחקר בדמות סכסוך ממושך בגין הטייתו של תוואי רחוב אלנבי, ובמוקד העלילה סיפור מגרשו של צבי פלדמן.

הרקע והמניעים להתרחבות ההתיישבות היהודית ברצועת החוף מצפון לשכונה המעורבת נווה שלום-מנשיה בשלהי המאה ה-19

כינונה של אגודת מאה שערים נערך בשכונה הגדולה והמעורבת נווה שלום-מנשיה שמצפון ליפו. נווה שלום נוסדה בשנת 1890 לצד שכנתה הערבית מנשיה,² ולא היו גבולות ברורים בין שתי השכונות. עם זאת, מנשיה היוותה מכשול ליהודים להגיע לים, וההתיישבות היהודית

* שלמי תודה לפרופ' לאה מקובצקי-בורנשטיין מן המחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל, על שנתנה אמון בנושא המחקר, למרות היותו אוטורי, ולו רק מפאת השם המחייב - "מאה שערים".

1 יצחק גרין, "דף מן העבר", דבר, 20 במרץ 1950, עמ' 2.

2 סכנת אל מנשיה הייתה שכונה ערבית, הפרבר הגדול ביותר מצפון ליפו; ראו: קרק, 1984, עמ' 86.

בלמה את התפשטות מנשיה צפונה.³ סביב מנשיה קמו ארבעה מתחמי התיישבות יהודית,⁴ ובהם "חוצר" שמרלינג, שהוקמה על חוף הים. מייסדיה היו הרב חיים שמואל שמרלינג⁵ ובניו. ממזרח לנווה שלום-מנשיה הוקמה בשנת 1909 שכונת אחוזת בית, והיא כללה שישים מגרשים שעליהם נבנו בתים בידי שישים חברים באגודה.

בשנת 1912 רכשו ראשי חברת הכשרת הישוב, ד"ר ארתור רופין וד"ר יעקב טהון, קרקעות מצפון ליפו ולאורכה של רצועת החוף, ששטחן היה 114 דונם מאדמות קראקרה-אמין נאסיף – הן השתרעו מצפון לאחוזת בית ועד רחוב גורדון (כיום), וחיברו את תל אביב לחוף הים (כיום חוף הים מרחוב טרומפלדור). 96 דונם משטח זה נמכרו לאגודות מאה שערים ונחלת יצחק.⁶ דא עקא, בשטחים הללו לא נבנה דבר עד מלחמת העולם הראשונה, אך הם כן סימנו את מגמת התפתחותה של תל אביב לעתיד. ועד מאה שערים, שנבחר על ידי חברי אגודת מאה שערים, התחייב לבנות לפי תנאי הבנייה בתל אביב, בקבלתו את התוכנית לבניית השכונה בהתאם להוראות חברת הכשרת הישוב.⁷ מהלך זה היה חלק מתוכניתו של רופין להתבססותה של תל אביב. שותפם של רופין וטהון ברכישת קרקעות זריפה ואמין נאסיף היה מאיר דיזנגוף, שעמד בראש ועד תל אביב וניהל את חברת גאולה.⁸ לימים אדמות גאולה, שגבלו מצפון למגרשי מאה שערים,⁹ נרכשו על ידי ועד מאה שערים כחלק מתוכנית התרחבותה של השכונה.

3 אלכסנדרוביץ', 2013, עמ' 165-166.

4 שכונת יפה נוף – בלה ויסטה, בית החולים שער ציון, בתי פיינגולד וחוצר שמרלינג; ראו: אליקים, 1990, עמ' 130; רם, 1996, עמ' 111; שביט וביגר, 2001, עמ' 61.

5 נולד בחברון בשנת 1825, והיה חסיד חב"ד שהשתקע ביפו, כנראה בשנות השישים של המאה ה-19. הייתה לו עמדה בכירה ביישוב היהודי ביפו: הוא ייסד את הקהילה האשכנזית בעיר, וכן היה סוחר בעל קשרים רבים עם השלטונות ועם השכנים הערבים. נכדו היה הרב יוסף מענדל שמרלינג, מראשי ועד מאה שערים. להרחבה עליו ראו: שמר, 2004, עמ' 34, 52-66.

6 שביט וביגר, 2001, עמ' 85-86.

7 מכתבו של ד"ר יעקב טהון לחברי ועד אגודת מאה שערים ביפו, י"א בתשרי תרע"ג (22 בספטמבר 1912), ארכיון תל אביב, תיק 9-35, מכל 9115.

8 הקשר בין ראשי הכשרת הישוב למאיר דיזנגוף נרקם בשנת 1907 בהשפעתו של טהון. הלה סייע רבות בהקמת אחוזת בית בהשתתפותו הפעילה בשיבות, בקבלת הלוואות מן הקרן הקיימת לישראל ובכתיבת תקנות לאחוזת בית, שעתידה הייתה לקום; ראו: שחורי, 1990, עמ' 35, 39.

9 אדמות גאולה שכנו בין אדמות הכשרת הישוב לשכונת אפ"ק, דהיינו בחלק האמצעי של רחוב הכובשים במאה שערים.

הקמת "אגודת מאה שערים בע"מ" בשנת 1912: דור המייסדים

ב-1 בפברואר 1913 נוסדה "אגודת מאה שערים בע"מ" בבית המדרש חב"ד בנווה שלום ביפו.¹⁰ כוונת חבריה הייתה להקים שכונה יהודית מצפון לנווה שלום-מנשיה כחלק מרצף התיישבות יהודית. המניעים להקמת אגודת מאה שערים נבעו מיחסיהם השבריריים עם שכניהם הערבים ממנשיה. שורת אירועי אלימות¹¹ הניעה קבוצת אנשים גדולה והטרוגנית לחפש אדמות עבור שכונתם החדשה. בין החתומים על "ספר התקנות" לשכונה החדשה היו יצחק וייסל המייסד, יחזקאל גרין, יעקב מרדכי מלצ'יק ומשה אהרן פינעטא (פינטו). יצחק וייסל¹² הצטרף לתנופת הפיתוח של היישוב היהודי והחליט להקים שכונה יהודית מסורתית מצפון ליפו, ובה היו מאה מגרשים לבנייה.¹³ בשנת 1912 גייס וייסל כ-96 משפחות למיזם זה.¹⁴ חברי אגודת מאה שערים התכנסו לאספה הכללית הראשונה שלהם (1 בפברואר 1913) בבית הכנסת של חב"ד בנווה שלום. מי שהקים את בית הכנסת, וגם חתם ראשון על הפרטיכל של האספה, היה הרב שניאור זלמן סלונים, יליד חברון שהגיע ליפו בשלהי שנות השמונים של המאה ה-19, וקיבל על עצמו את הנהגת הרבנות החסידית של חב"ד ביפו.¹⁵ בין החותמים הנוספים על הפרטיכל נזכיר כאן את אליעזר יצחק הרבבסקי, איש רב פעלים שהיה ממייסדי לשכת בני ברית ושימש רוקח בבית החולים "שער ציון" ביפו, ובין השאר היה גם מראשוני המתיישבים ברחובות;¹⁶ את סוחר התבואות זליג רבינוביץ;¹⁷ את יחזקאל גרין,

10 פרטיכל מס' 20, עמ' 377-378, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

11 לדוגמה, ב-1912 תקף בעל בית מטבחיים ערבי את יוסף שמרלינג וכמעט הרגו באקדח; ראו: "ביפו", מוריה, 16 ביולי 1912, עמ' 2.

12 אין אזכור לשנה שבה וייסל ירד מירושלים והשתקע ביפו; ראו: תדהר, 1950, כרך ד, עמ' 1682-1683.

13 מכאן שמה מאה שערים - מאה מגרשים, וכרמז למייסדה יצחק וייסל על פי האמור בספר בראשית (כו, יב): "וַיִּזְרַע יִצְחָק בְּאֶרֶץ הַחֹמָה וַיִּמְצָא בִּשְׁנָה הַהִיא מֵאָה שְׁעָרִים".

14 מספר חברי אגודת מאה שערים עלה על מספר חברי אחוזת בית, שמנו שישים חברים בלבד בעת הקמת שכונתם. ייתכן שכוונת חברי מאה שערים הייתה להקים את השכונה היהודית הגדולה ביותר מצפון ליפו.

15 תדהר, 1950, כרך א, עמ' 207-208.

16 צביקה תדמור, "אליעזר הרבבסקי (גערבאווסקי): הרוקח הראשון, 1859-1947", הארכיון לתולדות רחובות, <https://www.rehovotarchive.org.il/cgi-webaxy/item?426>

17 תדהר, 1950, כרך א, עמ' 482-483.

זקן המייסדים,¹⁸ שהיה חבר ב"עזרת ישראל";¹⁹ ואת אברהם אזולאי מנדלבוים, שהיה עתיד להתמנות לחבר מועצת תל אביב.²⁰

איור 1: יחזקאל גרין (1843–1917)

באספה הכללית הראשונה הוחלף הוועד הקודם²¹ עקב תלונות "על איזה מחברי ועד ההנהגה במשך השנה שעברה".²² בין חברי מאה שערים היו שביקשו "להתחיל מיד בבניית אחוזתם, על חשבונם המה".²³ מחלוקת נוספת זו שהתעוררה²⁴ בנוגע לקביעת מועד מוסכם לתחילת הבנייה בשכונה לא באה לכדי הכרעה. היעדר ההחלטה בגין סוגיה זו הסתמן כצעד שגוי והרה גורל באשר לעתידה של השכונה ובנייתה.²⁵

18 שם, כרך ד, עמ' 1672–1673.

19 רם, 1996, עמ' 99.

20 תדהר, 1950, כרך א, עמ' 318–319.

21 ראש הוועד יצחק וייסל, אליעזר יצחק הערבווסקי, שלמה שרייבער, צדוק חייקין, יוסף סלאנים, יחיאל שמערלינג, זעליג ראבינווויטץ, יוסף שמערלינג ומשה אהרן פינעטוו; ראו: פרטיכל מס' 20, עמ' 373, ארכיון תל אביב, תיק 15–35, מכל 9116.

22 שם, עמ' 374.

23 שם, עמ' 375.

24 על המחלוקת בין חברי האגודה ראו: שם.

25 שם, עמ' 374, 377–378.

ראשיתו של סכסוך קרקעות בין הצדדים: ראשי חברת הכשרת הישוב נגד חברי אגודת מאה שערים

ב־24 באוגוסט 1913 פרץ משבר בין חברת הכשרת הישוב ובין ועד מאה שערים, בעת ש"מנהל האפ"ק [אנגלו פלסטיין קומפני]²⁶ הזמין את כל ועדי המגרשים ביפו".²⁷ במעמד זה הציע טהון להנהלת אגודת מאה שערים לבצע עסקת חליפין בקרקעות שהיו סמוכות לים²⁸ ושנרכשו על ידי אגודתם.²⁹ ההצעה בדבר חילופי קרקעות נדחתה על הסף, ובין השאר יצרה משבר אמון בין חברי מאה שערים ובין הוועד, שהוחלף עקב כך.³⁰ הדרישה לחילופי קרקעות סימנה את הידרדרות היחסים בין שני הצדדים: מחד חברת הכשרת הישוב וראשיה – רופין, טהון ודיזנגוף; ומאידך – ראשי אגודת מאה שערים וחבריה שרכשו את הקרקע מידי הכשרת הישוב.³¹ פניית טהון להשיב להכשרת הישוב את השטח שגבל בחוף הים, ותמורתו לתת למאה שערים אדמות מצפון לשטח שנמכר להם ולאצם לרכוש שבעים אלף אמה (כ־402 מ"ר על פי פקודת המשקלות והמידות) נוספות, העידה כי טהון והכשרת הישוב חזרו בהם מעסקת המכר הראשונה, ותחתיה הציעו חלופות שנפלו ממנה, הן במיקום הרחוק מהשכונות היהודיות והן בעלויות כספיות נוספות. באוקטובר 1913 צפה רופין שרכישת אדמות קרקארה-אמין נסיף וכרם מטרי תתקן את אחד מחסרונותיה של תל אביב – העובדה שהיא אינה מגיעה לים –

-
- 26 לימים הפך בנק זה לבנק לאומי. להרחבה על בנק אפ"ק ראו: שור, 2015, עמ' 56.
- 27 מנהל אפ"ק יזם את הפגישה, וטהון נכח בה והעלה בפני ועד מאה שערים את הצעת החליפין; ראו: פרטיכל מס' 26, עמ' 365, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.
- 28 טהון היה מעורב בעסקת החליפין בין הכשרת הישוב לאגודת מאה שערים. אפ"ק לא היה צד בסכסוך בין דיזנגוף והכשרת הישוב ובין אגודת מאה שערים.
- 29 משנות העשרים של המאה העשרים נוסף בע"מ לאגודת מאה שערים; ראו: מכתב חברה הדדית "מאה שערים בע"מ" לאדון קצין המשטרה – יפו, ג' בתמוז תרפ"ה (25 ביוני 1925), ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.
- 30 פרטיכל מס' 26, עמ' 365, שם.
- 31 ועד מאה שערים רכש את הקרקעות בשנת 1912 מידי הכשרת הישוב, וב־1914 ראשי הוועד הביעו את רצונם לרכוש את אדמות זריפה מדרום למגרשיהם; ראו: פרטיכל מס' 33, עמ' 358, שם. אדמות אלו נרכשו ב־1921 על ידי חברת גאולה בסיוע חברת הכשרת הישוב; ראו: פוגרבינסקי, 1956, עמ' 81-82. לאחר מכן נמכרו אותן אדמות לחברי מאה שערים. רחוב גאולה היה חלק משכונת מאה שערים. אדמות השכונה נקנו בשתי פעימות: הראשונה הייתה ב־1912, והשנייה – מחברת גאולה – הייתה בשנים 1922-1923. לצורך הדיון כאן נסתפק בכך שהרכישה הייתה מידי הכשרת הישוב בלבד.

וניתן יהיה לבנות על שפת הים מרחצאות: "אפשר ולא ירחק יום, וכאן ייבנו מלונות גדולים וייווצרו חיים חדשים של מקום מרפא".³²

בד בבד המשך המאבק של ראשי הכשרת הישוב בוועד מאה שערים התמקד ברחיית רישום הקרקעות על שם הרוכשים - חברי אגודת מאה שערים. ואכן, ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה באביב 1914 החליט רופין לספח את כל אדמות אמין נסיף תחת שמו ותחת שם סגנו טהון.³³ תגובת ועד מאה שערים הייתה: "לתת תשובה להמשרד שלא יעשו את הקושאן של חלק אדמתנו על שמם".³⁴

יתרה מכך, הנהגת מאה שערים ביקשה למנות את "מר רוקח"³⁵ כמתווך או מגשר בינם לבין רופין, אולם בצר להם השיב רוקח את פניהם ריקם בטענה ש"טרוד הוא עד מאד".³⁶ זה היה התייעוד האחרון בפרטיכל של אגודת מאה שערים שדן בנושא רישום בעלות הקונים על אדמות השכונה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה לא נכתב דבר ברישומי האגודה עד שנת 1919. סוגיית הבעלות נותרה שנויה במחלוקת במהלך המלחמה ובשנים שלאחריה. אומנם הקרקע נרכשה על ידי חברי האגודה, אך למעשה היא לא נרשמה על שמם.

מלחמת העולם הראשונה והשלכותיה על חברי אגודת מאה שערים

ב-1 באוגוסט 1914 פרצה המלחמה. האימפריה העות'מאנית הצטרפה למעצמות המרכז (גרמניה, אוסטריה-הונגריה ובלגריה), ומהלך זה הוביל בין השאר לקריסה כלכלית בארץ ישראל. הוטלו גזרות חדשות כגון סגירה מחולטת של סניפי אפ"ק, הטלת חובת הגיוס והקדמת גיל המגויסים, והגליית יהודים מיפו ומתל אביב. בשנת 1916 המפקד העליון של הארמיה הרביעית בסוריה ובארץ ישראל, ג'מאל פאשה,³⁷ רדף אחר הנהגת הכשרת הישוב וגירש את

32 ביגר, 1984, עמ' 51.

33 פרטיכל מס' 39, עמ' 352, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

34 שם, עמ' 351.

35 ככל הנראה מדובר בשמעון רוקח.

36 פרטיכל מס' 39, עמ' 352, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

37 שביט וביגר, 2001, עמ' 106-107.

רופין לקושטא.³⁸ עם זאת, פעילות החברה לא פסקה: רופין המשיך לנהל משם את החברה, וסגנו טהון התמנה למנהלה בארץ ישראל.³⁹ בהיעדר מתן הלוואות נפגעו חברי אגודת מאה שערים מבחינה כלכלית בעקבות גזרות אלו ואחרות, והם נאלצו לדחות את בניית בתיהם בשכונה המתוכננת למועד לא ידוע.

בינואר 1917 התייצבו הבריטים בשערי ארץ ישראל. באפריל 1917, בעיצומו של חג הפסח, ג'אמל פאשה הוציא צו גירוש/פינוי לכל תושבי יפו (לרבות יהודי יפו), שכונת תל אביב ושכונות יהודיות נוספות כגון נווה שלום ונווה צדק. בין הגולים/המפונים היו גם תושבי נווה שלום, ובהם נמנו חברי מאה שערים. בני התקופה כינו את פינוי תל אביב "גירוש" ואף "גלות", ותיארו את המפונים כ"גולים" או כ"פליטים".⁴⁰

יוסף צבי פאלק, לימים מזכיר אגודת מאה שערים, תיעד ביומנו את הקורות אותו ואת משפחתו מתחילת הגירוש לפתח תקווה ועד הגעתם לזכרון יעקב. התעמדות הטורקים במגורשים, מגורים בסוכות ארעיות, רעב, חולי ומוות היו מנת חלקו ושל גולים אחרים, שאולצו להמשיך במסעם הרחק לטבריה וליבנאל.⁴¹ יחזקאל גרין ורעייתו נפטרו בטבריה ממגפה. לעומתם, שפר גורלו של יוסף זליבנסקי (ראו להלן) – הוא נדד עד יבנאל וניצל.

השינויים בתכנון המוניציפלי בתל אביב והשפעתם על שכונת מאה שערים והתפתחותה

בשלהי 1917, עם כיבוש יפו ותל אביב על ידי הבריטים, החלה שיבת הגולים לבתיהם, ובהם גם חברי מאה שערים, שעמדו להקים את שכונתם החדשה מצפון לנווה שלום, מקום מגוריהם האחרון. בתחילת אוקטובר 1918 נערכה בתל אביב קבלת פנים מפוארת למאיר דיזנגוף.⁴²

38 יש חילוקי דעות בין החוקרים באשר למדיניותו של ג'אמל פאשה כלפי יהודי ארץ ישראל: האם הם גורשו או פונו מטעמים צבאיים לוגיסטיים, כגון "הוצאת אזרחים מאזורי לחימה", או בעקבות התנכלות שיטתית שטופה היה עתיד להיות רצח עם, בדומה לרצח הארמנים, אלא שהשמדת הקהילה היהודית בארץ ישראל נמנעה על ידי שלטונות גרמניה, בעלת הברית של טורקיה במלחמה; ראו: צימרמן, 2015; בן-בסט והלוי, 2017.

39 רם, 1996, עמ' 290.

40 שביט וביגר, 2001, עמ' 111–112.

41 לפרטים נוספים על הגירוש שעברו צבי פאלק ומשפחתו, ראו בספרו: פאלק, 2003.

42 דיזנגוף היה גם ראש "ועד ההגירה" במלחמה, והוא דאג למחסורם של המגורשים בני יפו ותל אביב.

בישיבת ועד תל אביב כ-21 בנובמבר באותה שנה, עם היוודע דבר בואו המתוכנן של הגנרל אלנבי ליפו ובעקבות הצעת דיונגוף, הוחלט שלאות הוקרה ייקרא הרחוב הראשי על שם גנרל אלנבי:

החלטנו לעשות בתוכנו מזכרת עולם למשחרר ארצנו [...] השר [...] אלנבי [...] ולשים את שמו [...] אחרינו לדורות [...] אנו קובעים את השם הנכבד הזה, לרחוב הגדול שבשכונת תל אביב [...] מערבית צפונית מדרך מסילת הברזל, המוליך לצד הים. ויקרא שם הרחוב [...] "רחוב אלנבי" מעתה ועד עולם.⁴³

לימים נעשה רחוב זה סלע המחלוקת בין ועד תל אביב לאגודת מאה שערים. בשנת 1921 הפכה תל אביב למועצה עירונית וסופחו אליה שכונות נוספות. הנהגת מועצת העיר⁴⁴ ובראשה דיונגוף עשו כל שביכולתם להיבדל מיפו הערבית. לכן, השכונות מדרום-מערב לתל אביב נזנחו, ואף הופקרו, בין שתי הרשויות – תל אביב ויפו.⁴⁵ לעומת זאת, תושבי תל אביב נהנו מחוף הים ומבית הקפה "קזינו", שנבנה בחוף הים בשנת 1923. במהלך התפתחותה של תל אביב וחיבורה לחוף הים, כאמור לעיל, נסלל כביש ראשי – רחוב אלנבי – שחיבר את תל אביב ל"קזינו" וליים, אך בו בזמן שיבש את תוכניותיהם של ראשי מאה שערים בהקמת שכונתם החדשה. שלושה משברים פקדו את חברי מאה שערים בשנות העשרים והביאו לדחיית הקמת השכונה במתכונתה הראשונית, לצד התדיינות משפטיות בין הצדדים בגין הטיית רחוב אלנבי למגרשי מאה שערים.

המשבר הראשון, הקשה והממושך, כונה על ידי דיונגוף "מקרה הזווית הידועה": הסטת רחוב אלנבי, שראשיתה בפגישה סודית שהתקיימה בין דיונגוף למהנדס העיר יהודה מגידוביץ על רקע פנייתו של ישראל קזרנובסקי, יזם שביקש להקים את בית הקפה "קזינו" בים של תל אביב. דיונגוף הורה למגידוביץ בקיץ 1922 "לשבור" את רחוב אלנבי שעמד להמשיך ישר צפונה אל כיוון הים [...] המהנדס הראשי מילא את דרישתו של דיונגוף וכידוע פונה אלנבי פתאום מערכה ונפתח אל הים במלוא הדרו".⁴⁶ אולם לצורך הטיית דרך אלנבי באלכסון⁴⁷ היה

43 שחורי, 1990, עמ' 140-142.

44 בתל אביב כוננה "מועצת עיר" ולא עירייה כמו ביפו; ראו: ביגר, 1984, עמ' 54.

45 שם, עמ' 53-55.

46 צפרוני, 1984, עמ' 4.

47 התוכנית המקורית הייתה להמשיך את רחוב אלנבי במקביל לים בתוואי רחוב הירקון בימינו, ולהגיע לים רק בקצה הצפוני של גן העצמאות כיום; ראו: גביש ורביב, 1987, עמ' 135.

צורך לכרות, ללא רישוי מוקדם, כמה מגרשים פרטיים כבעלותם של חברי מאה שערים.⁴⁸ בדיעבד ראשי מאה שערים לא עודכנו בכל הקשור לשינויים בתוואי רחוב אלנבי. תכתובת ענפה בין הגורמים שנגעה בדבר חשפה את שורשי הסכסוך, את הידרדרותו לאורך ציר הזמן ואת דחיית הבנייה במאה שערים. במרכז הסכסוך ניצבו בעלי המגרשים, שמגרשיהם נפגעו קשות מסלילת הכביש. המקרה של צבי פלדמן, שיתואר בהרחבה להלן, היה הקשה ביותר, ובמידה רבה הוא המחיש את העימות החזיתי שפרץ בין המעורבים בפרשה.

במרץ 1919 הוצאה תוכנית בנייה למגרשי השכונה לבקשת ועד מאה שערים, ולפיה חולקו המגרשים וסומנו החלקות בהתאם לתוכנית המשרד להכשרת הישוב; המהנדס א' חיסין אישר שגודל מגרשם היה מאה אלף אמה (כ-574.6 מ"ר על פי פקודת המשקלות והמידות) ושמיקומו לאורך שפת הים.⁴⁹ התכתבויות בין דיזנגוף, ראשי הכשרת הישוב וועד מאה שערים חשפו פרטים על כך שחברי האגודה הבחינו בעבודות שנעשו על מגרשי מאה שערים. בתגובה שהתקבלה אצלם הוכחש העניין בטענה שכל העבודות נעשו על אדמות שלא היו בחזקת מאה שערים.⁵⁰ בקיץ 1919 זומנו חברי אגודת מאה שערים למשפט כדי לנמק את סירובם להעביר את הרחוב הראשי דרך מגרשי מאה שערים.⁵¹

בעקבות האירועים האחרונים התכנס ועד מאה שערים כדי לטכס עצה ולהתחיל בבניית הבתים. הדבר לא הסתייע, כנראה עקב היעדר מימון להלוואה מבנק אפ"ק. יתרה מכך, נציגי מאה שערים נפגשו עם טהון ושטחו בפניו את מצבם הקשה. בתגובה הציע להם טהון להתקדם על פי המתווה המקורי ולא לאפשר לוועד תל אביב לאלצם לסטות מתוכניתם.⁵² לאחר מכן ניסתה הנהגת מאה שערים להגיע להבנות עם דיזנגוף ועם הנהלת העיר בדרכים שונות אך הדבר לא צלח. דיזנגוף המשיך במרץ בעבודות הרחוב, וכך בכך הוא זימן אליו את חברי ועד מאה שערים וחברים נוספים, אולם פגישה זו לא הניבה דבר. כך תוארה הפגישה בפרטיכל ועד מאה שערים:

הלך הוועד בהשתתפות עוד חברים ושם דרש וויסיל מאת כב' [כבוד] דיזנגוף באיזה צדק עלו על מגרשינו וכרתם כמה מגרשים משל חברינו בלי רשיון מאתנו, אשר זאת

48 פרטיכל מס' 61, עמ' 333, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

49 פרטיכל מס' 43, עמ' 345, שם.

50 העתק מכתב ועד תל אביב (מאיר דיזנגוף) למשרד הרבנות בשבילנו מאה שערים, י"ז בטבת תר"ף (8 בינואר 1920), ארכיון תל אביב, תיק 13-35, מכל 9115.

51 פרטיכל מס' 47, עמ' 341, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

52 פרטיכל מס' 58, עמ' 336, שם.

לא נעשה בכל קצווי תכל. הישמע כזאת? האם נעבר ע"ז [על זה] בשתיקה? [...] ועל דבריו ענה מר דיזנגוף א"כ [אחר כך:] מה אתם רוצים להתוודות שעשיתי שגיאה? הנני מודה. אולם אתם מוכרחים להרשות כי אין עצה אחרת. ע"ד [על דבריו] ענה וויסיל: הלא גם ע"י [על ידי] משרד הרבנים הודיעונו לכ' [לכבודו] כי עליכם לפנות אל החברים שהדבר נוגע להם ועתה אם [...] אין לכם לעשות מאומה, תחדלו לעבוד על המגרש שלנו עד שנכתוב להחברים שאינם בנמצא פה יפו. והאדון דיזנגוף סרב למאד על הפסקת העבודה.⁵³

מן האמור לעיל אפשר להבין את גורל המשבר שהתחולל בין הצדדים ואת היעדר ההסכמות בנוגע למחלוקת על מגרשי מאה שערים שעליהם נסלל רחוב אלנבי ועל זכויות הבנייה של בעלי המגרשים.

במועד אחר הזמין ועד תל אביב את ארבעת בעלי הקרקעות - חברי מאה שערים: צבי פלדמן, מרדכי אזולאי, יצחק גולדשטיין וש' גרינבוים - שנפגעו מסלילת רחוב אלנבי. בפגישה חזר דיזנגוף על דבריו שהיה מוכרח להעביר את האלכסון על מגרשיהם, ושבתמורה ועד תל אביב יפצה אותם על כך.⁵⁴

בתחילת המשבר נקטה חברת הכשרת הישוב עמדה של היעדר התערבות. ככל שחלף הזמן הסתמן כי ועד תל אביב והכשרת הישוב עשו יד אחת נגד אגודת מאה שערים. הכשרת הישוב תבעה מהם חיובים שונים כגון תשלום בגין החשבון שהוציא ועד תל אביב על מגרשי מאה שערים - חשבון שקרוב לוודאי התקבל עבור סלילת "דרך העקלתון" בדרך הראשית⁵⁵ - דחיית מועד קבלת הקושאנים לבניית בתי השכונה ומתן הלוואות לחברי האגודה.⁵⁶

53 פרטיכל מס' 61, עמ' 333, שם.

54 פרטיכל מס' 63, עמ' 330, שם.

55 קצהו המערבי של רחוב אלנבי כונה "דרך העקלתון" על ידי ראשי ועד מאה שערים. מדובר באלכסון שקיים עד היום ושחצה בתווך את מגרשי שכונתם, מכיכר ב' בנובמבר ועד כיכר הרברט סמואל; ראו: העתק מכתב מר הארבווסקי, כ"ט בסיוון תרפ"א (5 ביולי 1921), ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

56 העתק מכתב תשובה מוועד מאה שערים למר ד"ר טאהן ביפו, י' בשבט תרפ"א (19 בינואר 1921), שם.

איור 2: "דרך העקלתון" – קולנוע מוגרבי וכיכר ב' בנובמבר, במבט למזרח (שנת הצילום ושם הצלם אינם ידועים; באדיבות אתר "תל.אביב.פדיה: האנציקלופדיה העירונית")

במרצת 1922 ביקש דיזנגוף מראשי הכשרת הישוב לשפות את המגרשים ש"נחתכו", אך האחרונים טענו שאת הפיצוי עיריית תל אביב אמורה לשלם ולא הכשרת הישוב.⁵⁷ מכאן יש להקיש שהרשויות גלגלו מהן והלאה את האחריות בדבר מתן פיצויים לבעלי המגרשים שניזוקו עקב סלילת כביש אלנבי.⁵⁸

57 מכתב י' טהון להנהלת עיריית תל אביב, 9 באוגוסט 1922, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), תיק L.75/183.

58 בסוגיית הפיצויים התנהלה מדיניות של דחיות ועיכובים כהתניה למתן קושאנים לבניית בתי החברים מצד חברת הכשרת הישוב, שעשתה יד אחת עם דיזנגוף ככל הקשור לדיון על ההסכמה בדבר ההשתוות עם ועד תל אביב בנוגע למגרשים ש"נכתרו" לטובת עבודות בדרך הראשית ברחוב אלנבי; ראו: העתק מכתב תשובה מוועד מאה שערים למר ד"ר טאהן, י' בשבט תרפ"א (19 בינואר 1921), ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116. יתרה מכך, היו בעלי מגרשים נוספים חברי מאה שערים שהתעמתו עם דיזנגוף באמצעות ועד מאה שערים: מרדכי אזולאי ביקש לקבל "מגרש כמידת מגרשו" בתמורה למגרשו "שנשבר" "על ידי מר דיזנגוף" (פרטיכל מס' 135, עמ' 262, שם); יעקב סופר ביקש לקבל עבורו ועבור גיסו תמורה כספית בגין "המגרשים שלהם שנהרסו" (שם). נראה שיו"ר עיריית תל אביב עיכב את תשובתו לוועד מאה שערים; ראו: העתק מכתב מס' 235, מוועד מאה שערים ליו"ר עיריית תל אביב, י"ג באלול תרפ"ב (6 בספטמבר 1922), ארכיון תל אביב, תיק 9-35, מכל 9115.

המקרה של צבי פלדמן משקף את המצוקה הגדולה שאליה נקלעו בעלי המגרשים בתוואי דרך אלנבי. פלדמן רכש את מגרשו בשנת 1912, ולאחר המלחמה ביקש לממש את זכויותו בקרקע ולבנות שם צריף. הוא פנה לעיריית תל אביב כדי לקבל את האישורים. מכאן ואילך החלה מסכת של אי-הבנות ומחלוקות באשר למיקומה של הקרקע. הסכסוך הובא בפני ערכאות משפטיות לאחר שנים של התדיינות קשה בין הצדדים. בתקופה הנידונה עיכבו ראשי הכשרת הישוב את מתן הקושאנים לשאר חברי אגודת מאה שערים עד להסדרת מעמדרו של מגרש פלדמן.⁵⁹

מסכת התלאות של צבי פלדמן הלכה והסתבכה. מגרשו הפך להפקר ולמסע התכתשות בין שלושה גורמים: בעל הקרקע צבי פלדמן, עיריית תל אביב והכשרת הישוב. בשנת 1924 תבע פלדמן את אגודת מאה שערים, את הכשרת הישוב ואת צבי גרושלוק, שקנה את מגרשו של פלדמן מידי הכשרת הישוב, בטענה שיש להשיב לו את מגרשו שנגזל. מכאן אנו למדים שהכשרת הישוב מכרה את המגרש לגרושלוק, בעוד ועד אגודת מאה שערים מכר את המגרש הנידון לפלדמן.⁶⁰ בסיכומה של התדיינות ארוכה ומאתגרת הושב המגרש לבעליו.

המשבר השני פרץ במאי 1921, בשיאו של סכסוך המגרשים בין הניצים והדרישה לקבל קושאנים לבנייה במגרשי מאה שערים. רבים מחברי מאה שערים נאלצו להמשיך להתגורר בשכונה הדרו-לאומית נווה שלום-מנשיה. חיי היהודים שם היו נתונים לסכנה תמידית. החיים בפריפריה, בין תל אביב ליפו, נעו על ציר של חוסר ודאות באשר לשיוכם המוניציפלי של תושבי השכונה. באזור מנשיה התעקל הגבול בין הצדדים ליד נווה שלום וכרם התימנים. חלק מהתושבים היהודים בשכונות אלו נותרו תחת השלטון המקומי של יפו, ואחרים חיו תחת חסותה של עיריית תל אביב.⁶¹

מאורעות תרפ"א פרצו ב-1 במאי 1921 בעקבות מהומה פוליטית בין יהודים שהתעוררה בשכונת נווה שלום. אירוע מקומי זה שלהב מסייתם מקרב פעילים לאומנים ערבים בקריאה

59 העתק מכתב מס' 169, המזכיר למר ד"ר רופין ומר ד"ר טאהן, ד' בסיוון תרפ"ב (31 במאי 1922), ארכיון תל אביב, תיק 10-35, מכל 9115.

60 בארכיון תל אביב נמצא העתק של מכתב ששלח מזכיר מאה שערים בינואר 1924 לוועד הגדול של עיריית תל אביב, ובו מוזכר סיפור המעשה של מגרש פלדמן. לפי התיאור במכתב, לפלדמן היו כל המסמכים הדרושים להוכחת בעלותו על הקרקע, והוא פעל בגיבוי חברי ועד מאה שערים. במכתב כונה פלדמן "הנעשק", "העני הזה" ו"פלדמן האומלל" שאדמתו נמכרה באמצעות יהושע חנקין, גואל אדמות העמק ומנהל הכשרת הישוב, שההין למכור את מגרש פלדמן לגרושלוק ועשה לו קושאן על המגרש. דרישת הוועד הייתה שהקושאן של פלדמן יועבר לידי דיזנגוף עד להכרעת המשפט; ראו: פרטי-כל מס' 200, עמ' 185, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

לתקוף יהודים – פורעים ערבים תקפו עובדי אורח יהודים בתחומי יפו וכגבול עם השכונות היהודיות נווה צדק ונווה שלום.⁶²

שניים מחברי מאה שערים ותושבי נווה שלום תיארו את מאורעות האחד במאי בשכונתם: יצחק גרין תיאר את הניסיון לרצוח אותו בביתו, ודבריו תועדו ביומן המשטרה הבריטית; וכדומה לגרין העיד הרב יוסף מענדל שמרלינג על הביזה בחנויות היהודים בנווה שלום.⁶³ עיכוב הבנייה בשכונת מאה שערים מצד עיריית תל אביב ושותפיה בהכשרת הישוב גרם לפגיעות בנפש וברכוש של חברי מאה שערים שבעל כורחם התגוררו בנווה שלום. אדמת מאה שערים הפכה להפקר – בעוד חברי האגודה המתינו לקבלת אישורי בנייה לבנייניהם, אדמתם "נחתכה" עבור סלילת דרך ראשית לים. בו בזמן הוקמו אוהלים וצריפים על מגרשיהם הפרטיים ללא קבלת היתר מתאים.⁶⁴

המרחב בין נווה שלום־מנשיה למגרשי מאה שערים הפך לאזור ספר. ערבים ויהודים המשיכו להתגורר זה לצד זה בהיעדר רשות מוניציפלית אחת במרחב הנתון. מצב זה העמיד את ראשי מאה שערים בפני דילמה קשה: למי היה עליהם להסתפח – לתל אביב העברית או ליפו הערבית?

המשבר השלישי אירע בשנת 1925 בעקבות פרסום "תוכנית גרס", שתכננה להפריד את "העיר העברית" מיפו ומשכונותיה הצפוניות ולאחדה עם שכונות יהודיות בקו התפר. דיזנגוף ביקש מפטריק גרס⁶⁵ לתכנן את תוכנית המתאר הכללית של העיר. תחילה חשב גרס לחבר בין שתי הערים, אולם רעיון זה נזנח עקב היעדר תמיכה מצד הנהגת העיר תל אביב. אשר על כן, שכונת מנשיה התפשטה בחלקה הצפוני לעבר רחוב אלנבי בתל אביב. בתוכניתו של גרס נוצר קרע תכנוני בין יפו לתל אביב שנותר עד לימינו. תוכנית זו, הידועה גם כ"תוכנית 44", תחמה למעשה את הגבול בין שתי הערים, שעבר ברחוב אלנבי והיווה את הגבול הדרומי של תל אביב.⁶⁶

בשנות העשרים התנהלה תכתובת ערה בין ועד מאה שערים לעיריית תל אביב ועיריית יפו (הבלדיה)⁶⁷ לאור בקשת הוועד להסתפח אל שתי הערים. מסכת בקשות ודחיות מצד שתיהן

62 גולן, 2011, עמ' 31.

63 להרחבה ראו: "מאורעות תרפ"א, עדויות על נווה שלום", אצ"מ, תיק L4/1027.

64 פרטיכל מס' 186, עמ' 201, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

65 להרחבה עליו ראו: כהן, 2011, עמ' 36-43.

66 שם, עמ' 49, 54.

67 בשם זה, שמשמעותו עירייה בערבית, כינו ערבים ויהודים את עיריית יפו באותם ימים.

נמשכה בשנים 1924–1926, ולאחר דין ודברים ודחיית הסיפוח לתל אביב ביקש ועד מאה שערים להסתפח ליפו אך בקשתו לא נענתה.⁶⁸ על אף שלא התקבל "האיחוד השלם", עיריית תל אביב לקחה תחת חסותה את השכונה בכל הקשור לתחום מתן היתרי הבנייה. בקשותיהם של ראשי ועד מאה שערים להסתפח כשכונה בתל אביב לא נענו אפוא, והם נאלצו להסתפק ברחוב מאה שערים, שהתקיים פרק זמן קצר בתולדות העיר.⁶⁹

בנייתה של שכונת מאה שערים וחילופי אישים בהנהגה

בניית השכונה החלה בשנות העשרים של המאה העשרים, ואכלוסה נמשך עד הקמת המדינה לערך בשנת 1948. עם תחילת הקמת השכונה בתום מלחמת העולם הראשונה נחשפה סוגיית "המגרשים הריקים": מגרשים שבעליהם או יורשיהם נעדרו מהארץ, נפטרו או לא שבו ממקום גלותם להקים בהם את בתיהם. היו חברים שמצבם הכלכלי לא אפשר להם להחזיק במגרשיהם, לדוגמה: לימא פולונסקי⁷⁰ נאלץ למכור את מגרשו ונספה לאחר מכן בשואה.⁷¹ ועד מאה שערים המשיך בניסיונותיו לאתר את בעלי המגרשים כדי לאכלס את השכונה ככל האפשר, אולם הצלחתו הייתה חלקית.

בראשית שנות העשרים קם ועד חדש שחבריו היו ראשי השכונה. כאן המקום להזכירם לראשונה⁷² ולפרט מה היה חלקם בבניית השכונה ובפיתוחה. מהם היו חסידי חב"ד, פרושים וסוחרים: כור היתוך חברתי בין-עדת. רובם היו חברים באגודה מראשיתה בינואר 1913,

68 העתק מכתב מהמזכיר הזמני של חברת מאה שערים, יוסף צבי פאלק, למושל של יפו והמחוזות, ארכיון תל אביב, תיק 9–35, מכל 9115.

69 בשנת 1936 התייחס בָּרוֹר לרחוב מאה שערים כרחוב ולא כשכונה; ראו: בָּרוֹר, 1936, עמ' 274, 295, 317.

70 על פי המאגר המרכזי של שמות קורבנות השואה ביד ושם, הוא נרצח במקום מגוריו בסלונים שבפולין.

71 מכתב הרשאה ללימא פאלאנסקי, 20 באוקטובר 1925, ארכיון תל אביב, תיק 15–35, מכל 9116.

72 בשנות העשרים ראשי ועד מאה שערים היו הרב יוסף שמרלינג, יוסף צבי פאלק (מזכיר האגודה), יוסף זליבנסקי ואחיו הרצל זליבנסקי; ראו: פרטיכל הוועד, כ"ד בכסלו תרפ"ג (14 בדצמבר 1922), ארכיון תל אביב, תיק 9–35, מכל 9115; הזמנה מהמזכיר יוסף צבי פאלק, כ"ב במרחשוון תרפ"ו (9 בנובמבר 1925), שם.

למשל הרב יוסף מענדל שמרלינג.⁷³ בסיום המלחמה שב הרב שמרלינג והתמסר לכיסוס שכונת מאה שערים. הוא היה ממייסדי בית הכנסת "בית שלמה" ברחוב יונה הנביא, אחד משני בתי הכנסת הראשיים בשכונה, וכיהן בו כגבאי ובעל קורא במשך כארבעים שנה, עד שנפטר בשנת 1956.⁷⁴

משפחת שמרלינג הייתה קשורה בקשרי חיתון עם משפחת סלונים. הרב שניאור זלמן סלונים עבר ליפו בשנת 1900 ושימש רב לעדת החסידים.⁷⁵ אחר כך רכש מגרש בשכונת מאה שערים שתוכננה לקום והיה לחבר בה.⁷⁶ שטרנא⁷⁷ הייתה אחות הרב שניאור זלמן סלונים, והיא נישאה לרב יוסף שמרלינג. בנם שמחה שמרלינג נשא את אסתר, נכדת הרב שניאור זלמן סלונים ובת הרב יעקב יוסף סלונים מחברון. הם התגוררו בבית אביו שברחוב גאולה. אחותה רבקה נישאה לשר הדתות לשעבר יוסף בורג.⁷⁸

איור 3: הרב יוסף מענדל שמרלינג ורעייתו שטרנא (באדיבות הרב נחמיה שמרלינג, נינו של יוסף שמרלינג)

73 נולד בירושלים בשנת 1876, אחד ממייסדי שכונת מאה שערים ומחסידי חב"ד בארץ ישראל שהמשיכו את מסורת ההתיישבות ביפו ובסביבתה. בשנת 1900 ירד ליפו, ותחילה התגורר ב"חוצר" שמרלינג, בבית סבו הרב חיים שמואל שמרלינג. ה"חצר" שימשה נדבך בהתפתחות השכונה המעורבת נווה שלום-מנשיה. בשנת תרע"ב (1912) קמה קבוצה של חברים, רובם שומרי מצוות ובהם יוסף שמרלינג, שרכשו אדמות בין השכונות נווה שלום, נווה צדק וכרם התימנים לבין חוף הים. על אדמות אלו הם הקימו את שכונת מאה שערים בתל אביב.

74 הרב נחמיה שמרלינג, "קיצור תולדות משפחת שמרלינג בארץ ישראל" (תשורה מחתונת משפחות ברוצקי-שמרלינג), ח' באלול תשע"ט (8 בספטמבר 2019), עמ' 14, 21, 23.

75 בית הכנסת "עין יעקב" השתייך לחסידי חב"ד, ומייסדו היה הרב שניאור זלמן סלונים בשנים תרס"ג-תרס"ד (1903-1904); ראו: קמינצקי, 2009.

76 פרטיכל מס' 20, עמ' 372, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116. שמו צוין גם ברשימת חברי האגודה; ראו: דו"ח רשימת חברי אגודת מאה שערים (ללא תאריך), אצ"מ, תיק L18/5639.

77 מקור השם שטרנא הוא מיידיש/גרמנית - "שטרן", כוכב (ובעברית: כוכבה).

78 שמרלינג (לעיל הערה 74), עמ' 14.

דמות ציבורית נוספת הייתה מזכיר ועד מאה שערים – יוסף צבי פאלק (1869–1953). מכתבי הוועד נכתבו בעברית ונחתמו בשמו. פאלק כתב שני יומנים: "הגרשו" ו"ימי שני חיי". בשנת 1882 החל במסעו ממולדובה לארץ ישראל כנער עם משפחתו, שהשתקעה בנווה שלום ביפו. לאחר מכן השתדך ללאה, בתו של שמעון שמרלינג,⁷⁹ מחסידי חב"ד ואחד מבניו של הרב חיים שמואל שמרלינג.

לפאלק היה מגרש במאה שערים שנרכש לפני מלחמת העולם הראשונה, ועם שובו ליפו קבע את ביתו ברחוב יונה הנביא 15.⁸⁰ בשנות העשרים התמנה לשמש מזכיר ועד מאה שערים. פעילותו הציבורית הענפה של פאלק נעדרת כמעט לחלוטין מדפי יומנו.⁸¹ האחים יוסף-יושע זליבנסקי⁸² והרצל זליבנסקי⁸³ היו סוחרים ובעלי קרקעות⁸⁴ וחברים בהנהלת ועד מאה שערים. האחים לבית זליבנסקי היו הראשונים שהצטרפו לתאגיד המצות בארץ,⁸⁵ והשתתפו בניהול בית החרושת למצות של המשפחה.⁸⁶

חיי הרוח בשכונת מאה שערים

צביונה הדתי, החרדי, הלאומי והמסחרי של שכונת מאה שערים התגבש בשנות העשרים ובא לידי ביטוי בכינון מוסדות דת, ברבנים מובילי דעה ובמנהיגי שתי העדות שהתגוררו

79 הגיע ליפו מירושלים בשנות השישים של המאה ה-19, ונחשב למייסד הקהילה האשכנזית ביפו; להרחבה עליו ראו: שמר, 2004, עמ' 44.

80 פאלק, 2003, עמ' 65, 120.

81 אזכורים עקיפים בלבד של פעילותו מובאים ביומנו בעמ' 123, 125–126.

82 ממייסדי מאה שערים, צנוע הליכות שהרכה לעסוק בגמילות חסדים; ראו: פסח גמפל, "ר' יוסף בר' דוד הלוי זליבנסקי: לדמותו", הצפה, 14 במאי 1948, עמ' 7.

83 הרצל זליבנסקי היה אחד מראשי ועד מאה שערים; ראו: כתב הרשאה מהרצל זליבנסקי וליב פליץ, מנהלי חברה הדדית מאה שערים בע"מ, לעו"ד דוד מויאל כמיופה כוח שלהם לעניין הסכסוך עם עיריית תל אביב בנוגע לאישור תכנית מאה שערים (ללא תאריך), ארכיון תל אביב, תיק 12–35, מכל 9115.

84 לאחר מלחמת העולם הראשונה, הגירוש ומאורעות תרפ"א (1921), יוסף והרצל זליבנסקי העתיקו את פעילותם למאה שערים כחברים בוועד מאה שערים, ולפני המלחמה הם קנו שם מגרשים: הרצל קנה את חלקה מס' 19, מדרום לרחוב גאולה; ואחיו יוסף קנה את חלקה 23, שגבלה מצפון לרחוב אלנבי (רשימת בעלי מגרשים במאה שערים, רשימה א, דף 2, ארכיון תל אביב, תיק 10–35, מכל 9115).

85 לעיון נוסף על מפעל המצות "אביב" שהקימו דוד זליבנסקי ובניו, ראו: אלפרט, 2020.

86 להרחבה על האחים זליבנסקי ראו בספרו של אחיינם יהושע זליבנסקי (1994).

במאה שערים - חסידי חב"ד ופרושים. אריה אלברט, בן השכונה, תיאר אותה כך בספרו: הנני "מאשר את המסופר [...] על הצביון התורתי המיוחד של שכונת 'מאה שערים' התל-אביבית. האופי היהודי של השכונה התבלט לא רק בשבת, אלא גם בכל ימות השבוע. דמות יהדותית מלאה ומסורתית למבוגרים ולילדים. חן יהודי נסוך על הכל".⁸⁷ אלברט סקר את מבני הדת החשובים שנבנו ברחבי השכונה (ופעילים גם כיום): בית הכנסת המרכזי "בית שלמה", שבו נהגו להתפלל מכל הזרמים, ו"בית הכנסת הגר"א", בית כנסת מפואר וגדול ששימש את חסידי גור בתל אביב. ברחוב מאה שערים (ולמים רחוב הכובשים) הוקם בית מרחץ גדול.⁸⁸

הגאון הרב יוסף צבי הלוי (1874-1960), דמות ציבורית ומרכזית, התגורר בשכונה.⁸⁹ הרב היה מבין ראשוני החברים באגודת מאה שערים, ואף רכש מגרש במאה שערים. בפרטי-כל האגודה בשנת תרע"ג (1913) חתם שני אחר הרב שניאור זלמן סלונים, כ"ראש אב בית הדין פיעה"ק [פה עיר הקודש]".⁹⁰ הרב נודע כמייסד וכרבו של בית הכנסת הגר"א מיום היווסדו בשנות השלושים ועד לפטירתו. במשך עשרות שנים היה אב בית הדין של תל אביב ויפו, וכן שימש כרב המושבות⁹¹ ונתפס כתומך במפעל ההתיישבות של העלייה הראשונה, מפעל שבעיניו נתפס כ"התחלת הגאולה".⁹²

בית הכנסת "בית שלמה" הוקם בשנת 1923 על ידי אנשי השכונה: הרב אברהם אזולאי והרב יוסף שמרלינג. הרב שאול דב זיסלין, חסיד חב"ד,⁹³ מונה בשנת 1934 לרב שכונת מאה שערים. למרות מאפייניו החב"דיים הגיעו אליו גם ציבורים אחרים.⁹⁴ הרב זיסלין קשר את מאה שערים לתחילת הנחלת החסידות החב"דית באזור, והוא ובית הכנסת בהנהגתו היו פורצי דרך במהלך החב"די החלוצי בתל אביב.

87 אלברט, 1997, עמ' 95.

88 שם, עמ' 95-97.

89 חותנו היה הגאון הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה הראשון של קהילת יפו האשכנזית.

90 פרטי-כל מס' 20, עמ' 372, ארכיון תל אביב, תיק 15-35, מכל 9116.

91 הרב שימש משגיח כשרות ביקבי ראשון לציון, ובירך את המושבה ראשון לציון במלאות לה 25 שנה, מתוך הכרה בחשיבות יישוב הארץ וכחלוצה בהתיישבות החקלאית. להרחבה על הרב יוסף צבי הלוי ועל פועלו הציבורי בארץ ישראל, ראו: רוזנסון, 2017, עמ' 129, 131.

92 שם, עמ' 128-138.

93 על פועלו של הרב זיסלין במאה שערים, לרבות נוהג ההתוועדויות, ראו: ברגר, 2010, עמ' 76-77, 82.

94 רוזנסון, 2017, עמ' 70-71, 73.

לקראת הנחת אבן הפינה לבית הכנסת הגר"א, הרב יוסף צבי הלוי כינה את בוני שכונת מאה שערים "החלוצים הראשונים ומעוררים לבנות כל הסביבה".⁹⁵ המגרש שעליו נבנה בית הכנסת הגר"א היה המגרש האחרון בשכונה, וכשהושלמה בניית בית הכנסת בשנת 1934⁹⁶ ראה בכך הרב הלוי סיום והשלמה של בנייני מאה שערים, מתוך קל לשכונת מאה שערים הירושלמית.⁹⁷

תרומתם של חברי מאה שערים לפיתוח ענפי הספורט והתיירות

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה התפתחה פעילות ספורט אינטנסיבית בקרב צעירי השכונות – ראשיתה ביפו, אחר כך בגימנסיה הרצליה, ומשם התגלגלה לנווה שלום ולמאה שערים.⁹⁸ אגודת הספורט הראשונה הוקמה ביפו בשנת 1906 על ידי ד"ר ליאון כהן. תחילה היא נקראה אגודת המתעמלים ראשון לציון, ולאחר מכן מכבי יפו. הפעילות התקיימה בבית הספר לבנות, והמורה לחינוך גופני היה צבי אריה נשרי (אורלוב).

תרומתו המכרעת של נשרי להקמת תנועת הספורט מכבי יפו נבעה מן הצורך להגן על שכונות אזור הספר עקב התנכלויות של ערביי מנשיה: "אזור פרוע, חסר שלטון [...] שלטו בו שודדים פורעים ופורקי חוק [...] הקימו נשרי וחבריו את הסתדרות המכבי למען אמן [אימון] נערי ישראל לכות, לעוז רוח ולגאווה לאומית".⁹⁹ כמה מספורטאי מכבי יפו (לימים מכבי צפון, ואחר כך מכבי תל אביב) היו ידועי שם ונמנו עם יוצאי משפחות המייסדים של שכונת מאה שערים. אחד מחבריה הראשונים של אגודת מכבי היה הרצל זליבנסקי.¹⁰⁰ שמחה שמרלינג, בנו של הרב יוסף מענדל שמרלינג, היה אלוף הארץ בהתאבקות במכביה הראשונה

95 שם, עמ' 76 (ההדגשה שלי). וראו גם: שם, עמ' 77-78.

96 שם, עמ' 74.

97 הרב יוסף צבי הלוי נמנה עם מייסדי ישיבת מאה שערים בירושלים; ראו: שם, עמ' 78-80.

98 אגודת המתעמלים ראשון לציון ביפו "קמה במטרה לחזק את הנוער בגופו וברוחו [...] ויהיה מסוגל להגן על כבודו הלאומי, שנפגע בימים ההם לעתים קרובות על ידי הבריונים מבין שכנינו" ("תאריכים בתולדות יפו, נוה שלום, נוה צדק ותל אביב", עמ' 41, מן האוסף הפרטי של הרב נחמיה שמרלינג).

99 יוסף יעקובזון (יו"ר מרכז מכבי), "המגשים", מכבים: בטאון הסתדרות מכבי ישראל, 23 אפריל 1968, עמ' 5.

100 נפטר ה. זליבנסקי מראשוני תל אביב, הבקר, 6 בפברואר 1964, עמ' 2.

וחבר במכבי תל אביב.¹⁰¹ אברהם גרין, נכדו של יחזקאל גרין, היה אלוף הארץ ושיאן ישראל בהטלת כידון ובהדיפת כדור ברזל.¹⁰² ראשית ימיה של אגודת מכבי תל אביב נבטה בין סמטאות נווה שלום ומאה שערים, ולימים היא תהפוך לאגודת הספורט המובילה בארץ. בשכונה גם הוקמו בתי המלון הראשונים סמוך לחוף הים. רוב תושבי מאה שערים היו סוחרים, והם הכירו בכוח הכלכלי שגלום בענף זה. אריה אלברט, תושב השכונה, תיאר זאת כך: "בשכונת 'מאה שערים' התקיימו עשרות שנים שני בתי מלון מפוארים וגדולים, בבעלותו של ר' מרדכי (מאטיל) הורונצ'יק ז"ל, מחשובי חסידי גור ומהעסקנים החרדיים המרכזיים בתל אביב, בכל השטחים. הם נקראו: 'ארץ ישראל' ו'שפת הים'".¹⁰³

אחרית ימיה של שכונת מאה שערים

הרצון לגבש את אופי השכונה ותושביה לא צלח. עם התגברות העלייה היהודית בשנות העשרים והשלושים אוכלס אזור מאה שערים בעולים חדשים – שוכני אוהלים שנבדלו מבחינה תרבותית, דתית ופוליטית מתושבי מאה שערים. בנסיבות אלו התחוללו מאבקי דת על שמירת השבת בשכונה,¹⁰⁴ והסכסוכים על רקע ניהול השכונה והיחסים עם תושביה החרופו גם את הלכי הרוח בין התושבים לבין עצמם.¹⁰⁵ העיתונות המקומית לא חסכה שבטה מ"כיעורה של השכונה".¹⁰⁶ יעקב שמרלינג תיאר את החיים במאה שערים בשנות הארבעים כשכונת ספר שגבלה במנשיה, בנווה שלום ההרוסה והנטושה,¹⁰⁷ ובמסגד חסן בק, שהיווה איום מתמשך על

101 ריאיון טלפוני של המחברת עם יעקב שמרלינג, בנו של שמחה שמרלינג, 19 ביולי 2020.

102 להרחבה ראו בערך שהעליתי על אבי, אברהם גרין, לאתר ויקיפדיה.

103 אלברט, 1997, עמ' 97. לימים שונה שמו של אחד מבתי המלון למלון "סבוי" ברחוב גאולה 5; ראו: אהרן דולב, "תל אביב: ד"ר סובלן בחדר מס' 17", מעריב, 6 ביולי 1962, עמ' 4.

104 מכתב מס' 196, כ"ט בסיוון תרפ"ג (13 ביוני 1923), ארכיון תל אביב, תיק 13-35, מכל 9115.

105 מכתב מג' בכסלו תרפ"ב (4 בדצמבר 1921), שם.

106 ש' אוסישקין, "לעתידה של תל אביב", הארץ, 7 ביולי 1924, עמ' 2.

107 רבים מתושבי נווה שלום ונווה צדק נאלצו לנטוש את בתיהם באופן הדרגתי כבר באירועי 1 במאי 1921 כאמור לעיל, ובמאורעות תרצ"ו-תרצ"ז (1936-1937) נהרסו בתים וחנויות בשכונות אלו ונותרו ללא בעליהם. גם בשנים שלאחר מכן גרמו אירועים שונים לעזיבת התושבים, למשל פיצוץ בית הכנסת "אור זורח" בנווה שלום על ידי הבריטים, שעורר תושבים יהודים נוספים לנטוש את שכונתם הסמוכה למנשיה; ראו: "ערב הפנוי מתעללים בקדשי ישראל: הצבא פיצץ בית כנסת בתל אביב!", המשקיף, 10 בפברואר 1948, עמ' 1, 4.

השכונה.¹⁰⁸ ב-28 באפריל 1948 כבש האצ"ל את מנשיה תוך הריסתה החלקית בדרכו לכיבוש יפו.¹⁰⁹ לאחר מלחמת העצמאות שונה שם הרחוב הראשי של השכונה, רחוב "מאה שערים", לרחוב "הכוכבים".¹¹⁰ בכך הוסר כל אזכור לשמה של השכונה מאז ועד היום.

נדמה שמצד "השכחתה" של השכונה, מיקומה הגיאוגרפי היה לה כאבן נגף. דהיינו, מחד מקומה הגיאוגרפי של מאה שערים לאורך רצועת החוף נבחר בקפידה על ידי ראשי חברת הכשרת הישוב, בכוונתם לחבר את תל אביב לים, אולם מאידך מיקום השכונה שיבש את סלילת הדרך הראשית - רחוב אלנבי - כאמצעי להתרחבות תל אביב מערבה. מכאן פרצה המחלוקת בין הנהגת מאה שערים לדיונגוף וקברניטי הכשרת הישוב, שעשו כל שביכולתם לעכב את הקמת השכונה במתכונתה הראשונה. בתוך כך "השתכחה" השכונה ו"השתכחה" תרומת חבריה החרדים והחלוצים ליצירת רצף התיישבות יהודי ומאורגן בינות לדיונות שלחוף הים.¹¹¹

חרף עמידתם הממושכת של תושבי מאה שערים מול התקפות שכניהם ממנשיה, עיריית תל אביב לא גמלה להם על נחישותם להמשיך ולהתגורר בקו התפר בין יפו לתל אביב. באוקטובר 1949 קיבלה עיריית תל אביב פיסת אדמה מבטיחה שהשתרעה בין רחוב אלנבי ודרומה לעבר יפו, וזו נותרה מנותקת ושוממה במשך עשרות שנים.¹¹² המרחב בין שתי הערים נותר כפצע פתוח בלב ליבה של תל אביב-יפו.¹¹³ אומנם בתי מאה שערים עמדו על תילם, בניגוד לבתי שכנותיה נווה שלום ונווה צדק, אולם רבים מתושביה הוותיקים של

108 ריאיון טלפוני של המחברת עם יעקב שמרלינג, 19 ביולי 2020.

109 להרחבה ראו: שביט וביגר, 2007, עמ' 73-75.

110 להרחבה על שינוי שם הרחוב הראשי מאה שערים, ראו: דני רכט, "מאה שערים", אתר "תל אביב.פדיה: האנציקלופדיה העירונית", <http://bit.ly/3X6SuUG>.

111 בדרום - ממסגר חסן בק לאורך רחוב הכוכבים (מאה שערים); במזרח - שכונת כרם התימנים ושוק הכרמל; במערב - חוף הים; ובצפון - מרחוב אלנבי ועד כיכר הרברט סמואל.

112 להרחבה ראו: שביט וביגר, 2007, עמ' 139-146, 150-155, 161; 2013, עמ' 63-64, 68, 81-87.

113 "עשרות שנים אחר כך לא נמצא פתרון לבעיית החיבור בין יפו ודרום תל אביב [...] החיבור בין שתי הערים לא נרשם כלל בתודעה הציבורית [...] החוסר הזה של תוכנית מתאר [...] נדחה כל השנים על ידי העירייה" (כהן, 2011, עמ' 217).

מאה שערים העדיפו להעתיק את מקום מגוריהם צפונה,¹¹⁴ שכן "אזור מוגרבי וגאולה הפכו לאזור מפוקפק".¹¹⁵

גורלה של שכונת מאה שערים לא שפר, ונראה שלא הסתייע בידי ראשיה להטביע את חותמה בתולדות ההתיישבות החרדית והציונית בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים. תחת זאת היא השתכחה וירדה מבימת ההיסטוריה.

מקורות

- אלברט, 1997 אריה אלברט, מפולין לארץ ישראל: עליה חסידית גדולה בהכוונת האמרי אמת מגור – סיפורים תיעודיים (בני ברק 1997).
- אלכסנדרוביץ', 2013 אור אלכסנדרוביץ', "גבולות של נייר: ההיסטוריה המחוקקת של שכונת נווה שלום", תיאוריה וביקורת, 41 (2013), עמ' 165–197.
- אלפרט, 2020 הילה אלפרט, "האוהבים את האביב", ישראל היום, 2 באפריל 2020, <https://www.israelhayom.co.il/article/748099>.
- אלקיים, 1990 מרדכי אלקיים, יפו – נווה צדק, ראשיתה של תל אביב: תולדות היישוב היהודי ביפו מראשית המאה ה-19 (תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1990).

114 "נווה שלום, נווה צדק, כרם התימנים, אהל משה, מחנה יוסף ואחרים [...] היו למעשה שכונות ספר בגבול יפו. במאורעות 1921 ברחו מהן חלק מהאוכלוסייה היהודית" (גרייצר, 1987, עמ' 44). במאורעות תרפ"ט (1929) "המון ערבי גדול [...] התרכז [...] במסגד 'חסן בק' שבמנשיה, ומשם פרץ לשכונת אופק הים (שכונת קרטון), שרוב תושביה נטשוה באותו בוקר" (שור, 2015, עמ' 124). במאורעות תרצ"ו (1936) התגברה האלימות מצד הערבים נגד שכניהם היהודים בשכונות הצפוניות ליפו: "אחד האזורים הפרועים ביותר היה בגבול שבין כרם התימנים לשכונת מנשיה [...] בתי היהודים הוצתו [...] בתי מלאכה ומחסנים עלו באש. פליטים רבים עזבו את שכונת הספר [...] כאשר שכנו מהומות רבים מהם לא חזרו לשכונות ומצאו מגורים חלופיים בתל אביב" (שם, עמ' 127). השכונות המצוינות כאן היו אזור חיץ בין מנשיה הערבית למאה שערים, שהייתה מרוחקת מעט צפונה מאזורי העימות, ולכן לא ננטשה במאורעות ובתי תושביה כמעט שלא נפגעו. אולם השכונה נותרה מבודדת במשך שנים, בין נווה שלום ואופק ים מדרום ונווה צדק מדרום-מזרח, שנפגעו ישירות במאורעות ובמלחמת העצמאות.

115 מתוך ריאיון המחברת עם יעקב שמרלינג ביולי 2020. לדבריו, הוא ואחיו התגוררו בשכונה כ-10–15 שנים עד שעזבו את המקום.

- ביגר, 1984 גדעון ביגר, "התפתחות השטח הבנוי של תל אביב בשנים 1909-1934", בתוך מרדכי נאור (עורך), **תל אביב בראשיתה, 1909-1934: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, סדרת עידן מס' 3 (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1984), עמ' 42-61.
- בן-בסט והלוי, 2017 יובל בן-בסט ודוד הלוי, "ה'מניפסט' של ג'מאל פאשא: הממשל הצבאי העות'מאני ותושבי הארץ במלחמת העולם הראשונה", **קתדרה**, 165 (2017), עמ' 7-34.
- ברגר, 2010 שניאור זלמן ברגר, "הבאים מרוסלאנד צריכים לידע עד כמה התעמולה מביא תועלת", **בית משיח**, 757 (2010), עמ' 76-83.
- בָּרוֹר, 1936 אברהם יעקב בָּרוֹר, **פרקי גיאוגרפיה וטופוגרפיה של תל אביב** (תל אביב 1936).
- גביש ורביב, 1987 דב גביש ורועי רביב, "הקזינו של תל אביב", בתוך גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים), **תל אביב ואתריה**, אריאל 48-49 (ירושלים: אריאל, 1987), עמ' 135-139.
- גולן, 2011 ארנון גולן, "שינוי המרחב העירוני עקב טרור ומלחמה: המקרה של תל אביב", **אופקים בגאוגרפיה**, 77 (2011), עמ' 28-46.
- גרייצר, 1987 איריס גרייצר, "כיוונים בהתפתחות המרחבית של תל אביב", בתוך גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים), **תל אביב ואתריה**, אריאל 48-49 (ירושלים: אריאל, 1987), עמ' 36-46.
- זליבנסקי, 1994 יהושע זליבנסקי, **תל אבי, תל אביב** (תל אביב: ירון גולן, 1994).
- כהן, 2011 נחום כהן, **אגדה אורבנית: תכנון העיר תל אביב בימי המנדט הבריטי** (תל אביב: דורון ספרים, 2011).
- פאלק, 2003 יוסף צבי פאלק, **הגרוע: ימי שני חיי, בעריכת אריאל סימקין** (ירושלים: הוצאת א' סימקין, 2003).
- פוגרבינסקי, 1956 **ספר גאולה (תרס"ד-תשי"ד): דברי ימי החברה**, בעריכת יוחנן פוגרבינסקי (תל אביב: הוצאת חברת גאולה, 1956).
- צימרמן, 2015 משה צימרמן, "השוואה שלא הייתה", **אודיסאה**, 26 (2015), עמ' 34-40.

- צפרוני, 1984 גבריאל צפרוני, "מגידוכיץ בונה תל אביב", עת-מול, 54 (1984), עמ' 3-5.
- קמינצקי, 2009 יוסף יצחק קמינצקי, "בית כנסת חב"ד היסטורי עומד לפני הריסה", חב"ד און ליין, 26 באפריל 2009, <https://col.org.il/news/46608>
- קרק, 1984 רות קרק, יפו: צמיחתה של עיר, 1917-1799 (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1984).
- רוזנסון, 2017 ישראל רוזנסון, להתפלל על שפת הים של תל אביב: בית הכנסת הגר"א, "ביוגרפיה", זיכרון (ירושלים: כרמל, 2017).
- רם, 1996 חנה רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני (ירושלים: כרמל, 1996).
- שביט וביגר, 2001 יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב, כרך א: משכונות לעיר, 1936-1909 (תל אביב: רמות, 2001).
- שביט וביגר, 2007 יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב, כרך ב: מעיר מדינה לעיר במדינה, 1952-1936 (תל אביב: רמות, 2007).
- שביט וביגר, 2013 יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב, כרך ג: עיר מתחדשת, 1973-1952 (תל אביב: רמות, 2013).
- שור, 2015 נתן שור, תולדות תל אביב, בעריכת אלי שילר (ירושלים: אריאל, 2015).
- שחורי, 1990 אילן שחורי, חלום שהפך לכרך: תל אביב, לידה וצמיחה - העיר שהולידה מדינה (תל אביב: אביבים, 1990).
- שמר, 2004 יצחק שמר, השמרלינגים, חברון - יפו - תל אביב: שישה דורות בארץ ישראל (הרצליה: מלוא, 2004).
- תדהר, 1950 דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו: דמויות ותמונות (תל אביב: הוצאת המחבר, 1950), <http://www.tidhar.tourolib.org>

Bernstein, 2012

Deborah Bernstein, "South of Tel-Aviv and North of Jaffe: The Frontier Zone of 'In Between'", in Maoz Azaryahu and S. Ilan Troen (eds.), *Tel-Aviv: The First Century – Visions, Designs, Actualities* (Bloomington: Indiana University Press, 2012), pp. 115–137.

על המחברת

אורית פולק היא אשת חינוך והוראה, ועובדת משרד החינוך כשלושים שנה. בעלת תואר ראשון בהצטיינות בהוראת המקרא, תואר שני בהיסטוריה של האומנות מאוניברסיטת תל אביב, ותואר שני נוסף במורשת ישראל מאוניברסיטת אריאל.